

שני בתים וגשר ביניהם – סדנאות להורים בהליכי פרידה וגירושין

מאת

חנה לאופר* ואיתנה ברמן**

המאמר מתאר מחקר שנועד לבדוק סדנה קצרת מועד להורים גרושים ופרודים, אשר הופעלה ביחידות הסיוע שליד בתי המשפט לענייני משפחה ברחבי הארץ. במחקר הוערכה האפקטיביות של התוכנית על פי שני קריטריונים: השגת המטרות ורמת שביעות הרצון של המשתתפים מהתוכנית. שאלון המחקר הופץ בקרב 130 הורים (76 אמהות ו-54 אבות), אשר נטלו חלק בסדנאות. התוצאות הראו שהמשתתפים העריכו את הסדנה כמשיגה את מטרותיה בשיעור של 82.2% וביטאו רמת שביעות רצון בשיעור של 89.0%. המטרה, שהושגה בשיעור הגבוה ביותר, הייתה התמיכה מחברי הקבוצה (בשיעור של 89.9%).

- א. רקע
- ב. תח"ל*** במסגרת בתי המשפט לענייני משפחה בישראל
- ג. תח"ל – הערכת התוכנית
 - 1. שיטת המחקר
 - 2. כלים
 - 3. ממצאים
- ד. דיון
- ה. מסקנות והמלצות

א. רקע

בשנים האחרונות מסתמנת בישראל עלייה מתמדת במספר המשפחות המתגרשות. בשנת 2006 נרשמו 9,963 גירושים, המהווים, לפי נתוני בתי הדין הרבניים, עלייה של

* ד"ר חנה לאופר, עובדת סוציאלית בכירה ביחידת הסיוע שליד בית המשפט לענייני משפחה בקריות, מרצה, מגשרת ומטפלת זוגית ומשפחתית מוסמכת.

** עובדת סוציאלית בכירה ביחידת הסיוע שליד בית המשפט לענייני משפחה בירושלים, מגשרת ומטפלת זוגית ומשפחתית מוסמכת ומנחה קבוצות.

*** "תוכניות חינוכיות להורים" (להלן: תח"ל או התוכניות).

3.8%, יחסית למספר הגירושים בשנת 2005.¹ כיום עומד מספר הזוגות היהודיים המתגרשים בארץ על אחד מתוך שלושה זוגות. לנוכח העלייה במספר המשפחות המתגרשות וההשפעות הקשות של תהליך הגירושין על הילדים, נדרשו מתודות ותוכניות טיפוליות שונות כדי לעזור הן להורים והן לילדים להתמודד עם משבר הגירושין.

במהלך שני העשורים האחרונים נעשה שימוש הולך וגובר במתודות קבוצתיות בעבודה עם משפחות בתהליכי פרידה וגירושין.² סקרים מקיפים שבוצעו ברחבי ארצות-הברית הראו עלייה ניכרת – בשיעור של 180% – בהפעלת סדנאות אלה בין השנים 1993-1999.³ תוכניות אלה מייצגות גישה מניעתית ונועדו להפחית את הנזק הנגרם לילדים בתהליך הגירושין.

תהליך הגירושין משפיע על ההורים ועל ילדיהם, בטווח הקצר, כמו גם בטווח הארוך. ספרות מקצועית עניפה דנה בקשיי הילדים ובבעיותיהם, שמקורם בהשפעות הגירושין. נמצא, כי הגורמים העיקריים לבעיות בקרב ילדים עקב גירושין הם שינויים דרסטיים באורח חייהם, אובדן המסגרת והביטחון של הרשת המשפחתית וחשיפה

1 הנהלת בתי הדין הרבניים, **דו"ח סיכום שנת 2006** (2007), www.rbc.gov.il/statistics/2006/2006.pdf

2 Jack Arbuthnot & Donald A. Gordon, *Does Mandatory Divorce Education for Parents Work? A Six-Month Outcome Evaluation*, 34(1) FAM. CT. REV. 60 (1996) (להלן: Arbuthnot & Gordon); Sanford L. Braver, Peter Salem, Jessica Pearson & Stephanie R. Delusè, *The Content of Divorce Education Programs: Results of a Survey*, 34(1) FAM. CT. REV. 41(1996) (להלן: Braver et al.); Robert L. Fischer, *The Impact of an Educational Seminar for Divorcing Parents: Results From a National Survey of Family Court Judges*, 28(1&2) JOURNAL OF DIVORCE & REMARRIAGE 35 (1997); Margie J. Geasler & Karen R. Blaisure, *1998 The Nationwide Survey of Court-Connected Divorce Education Programs*, 37(1) FAM. CT. REV. 36 (1999); Ronald W. Heilmann, *A Community-Based Parent Education Program for Separating Parents*, 38(4) FAM. CT. REV. 514 (2000); Laurie Kramer & Amanda Kowal, *Long-Term Follow-up of a Court-Based Intervention for Divorcing Parents*, 36(4) FAM. CT. REV. 452 (1998); JUDITH S. WALLERSTEIN, JULIA M. LEWIS & SANDRA BLAKESLEE, *THE UNEXPECTED LEGACY OF DIVORCE: A 25 YEAR LANDMARK STUDY* (2000) (להלן: WALLERSTEIN ET AL.); Pamela A. Yankeelov, Linda K. Bledsoe, Joseph Brown, & Mary Lou Cambron, *Transition or Not? A Theory-Based Quantitative Evaluation of Families in Transition*, 41(2) FAM. CT. REV. 242 (2003) (להלן: Yankeelov et al.).

3 Geasler & Blaisure, שם, וכן Braver et al., שם.

לקונפליקטים מתמשכים בין ההורים.⁴ החשיפה להשפעות אלה הינה אחד הגורמים הקריטיים המשפיעים על עוצמת הבעיות המתגלות אצל הילדים. הם נדרשים להתמודד, במקביל לצרכיהם ההתפתחותיים הנורמטיביים, עם האובדנים ועם המשקעים הכרוכים בגירושין ולהסתגל לשינויים מרובים בחייהם.⁵

גורם מכריע בהחרפת הנזקים הנגרמים לילדים עקב הגירושין הוא התמקדות ההורים במאבק ביניהם ונטייה להתעלמות וחוסר רגישות מצידם בהתייחס לצרכי ילדיהם. הנזק הנגרם לילדים אינו בהכרח תוצאה של תהליך הגירושין עצמו. הקונפליקט ההורי, המלווה את תהליך הגירושין, והקשיים בהורות, ידועים כגורמים הישירים לנזקים אלה; כאשר הילדים זקוקים לנוכחות הוריהם יותר מכל מבחינה רגשית ופיסית, אלה אינם פנויים בעבורם, מתקשים לראות ולזהות את הנזק הנגרם להם ונוטים לשקוע בתהליך שאותו הם עוברים בעצמם. תופעה זו ידועה כ"פרדוקס הגירושין".⁶

כפי שמשקף מסקירת הספרות, הפגיעה בילדים בעטיים של הגירושין היא בלתי נמנעת. נמצא, כי הילדים הגדלים במצב מתמשך של קונפליקט גירושין בעוצמה גבוהה, חשופים לסיכון גבוה יותר לפתח הפרעות קליניות, רגשיות והתנהגותיות, לעומת ילדים שחוו זאת בעוצמה פחותה.⁷ לפיכך, מושקעים מאמצים רבים בקרב הקהילה המקצועית למציאת דרכי התערבות המיועדות למזעור הנזק הנגרם לילדים.

מוקד נוסף של תוצאות הגירושין הוא ההיבט הרב-דורי. היבט זה נחקר על ידי וולרשטיין ובלקסלי⁸ במחקר ארוך בן 25 שנים, ומדגמו מנה 131 בנים ובנות להורים גרושים, שרואיינו לפחות אחת לחמש שנים. הן מצאו כי שיעור הגירושין בקרב אנשים שהוריהם התגרשו גבוה יותר בהשוואה לאנשים שגדלו במשפחות להורים שלא התגרשו, וכי 57% מהילדים להורים גרושים שנישאו לפני גיל 25 התגרשו בעצמם.

אחד הכלים העשויים לסייע בהתמודדות ההורים עם מצב הילדים ועם צרכיהם בתהליך הפרידה והגירושין הינו תח"ל, המופעלות ביחידות הסיוע שליד בתי המשפט לענייני משפחה.⁹ ההכרה בתח"ל ובחשיבותן זכתה להתייחסות נרחבת ברחבי העולם.

JUDITH S. WALLERSTEIN & JOAN B. KELLY, SURVIVING THE BREAKUP: HOW CHILDREN AND PARENTS COPE WITH DIVORCE (1980) (להלן: WALLERSTEIN & KELLY); WALLERSTEIN ET AL. לעיל ה"ש 2.

5 ראו Heilmann, לעיל ה"ש 2, וכן Fischer, לעיל ה"ש 2.

6 WALLERSTEIN & KELLY, לעיל ה"ש 4.

7 JUDITH S. WALLERSTEIN & SANDRA BLAKESLEE, THE GOOD MARRIAGE: HOW AND WHY LOVE LASTS (1995) (להלן: WALLERSTEIN & BLAKESLEE).

8 WALLERSTEIN & BLAKESLEE, שם; WALLERSTEIN ET AL., לעיל ה"ש 2.

9 להלן: יחידות הסיוע או יח"ס. על יחידות הסיוע שליד בתי המשפט לענייני משפחה ראו בהרחבה בכרך זה, ענת ענבר, חיה נבו וסוזן להמן "יחידות הסיוע ליד בתי המשפט לענייני משפחה – עשור לפעילותן" **משפחה במשפט** ב 25 (2008).

הדבר בא לידי ביטוי בכך שהגורמים הטיפוליים ואלה הקשורים לבתי המשפט סיפקו ואפשרו תוכניות כאלה במסגרת בתי המשפט למשפחה. בחלק מהמדינות ברחבי העולם, חובת ההשתתפות בסדנאות אף מעוגנת בחקיקה.¹⁰ התוכניות נועדו להרחיב את הידע של ההורים בכל הקשור להשפעות הגירושין על ילדיהם, "לנרמל" את המצב שבו הם נמצאים, ובמקביל – לספק תמיכה רגשית על ידי חברי הקבוצה. כל זאת, על מנת למזער אפשרויות של פגיעה פסיכולוגית ובעיות התנהגות אצל ילדים.¹¹

מבדיקת הספרות העוסקת בתח"ל עולה טווח רחב של מאפיינים קבוצתיים (setting) אפשריים: מספר המפגשים הנע בין 8 ל-12; המצב המשפחתי – פרודים, גרושים, עם או בלי החזקת הילדים; משך הפגישות: מפגישה אחת בת ארבע שעות, עד שישה מפגשים או יותר, בני שעתיים עד ארבע שעות כל מפגש. אפשרות נוספת הינה לקיים מרתון בסוף שבוע. במרבית התוכניות אין מאפשרים לשני בני הזוג להשתתף באותה קבוצה, זאת – כדי למנוע מצב שבו הסכסוך הבין זוגי יהיה המוקד ויסיט את תשומת הלב מהתכנים ומהקבוצה. מצב זה ימנע מכל אחד מבני הזוג ללמוד את התכנים, לקבלם ולהיעזר בהם ובחברי הקבוצה.¹² התפישה המקצועית העומדת בבסיס השאיפה לצמצם את הנזק הנגרם לילדים היא, כי התרומה הטובה ביותר, שהורים בתהליכי פרידה וגירושין מסוגלים להציע לילדיהם, הינה תקשורת יעילה ושיתוף פעולה הורי בקבלת החלטות בנושאים הקשורים לילדיהם. מתוך תפישה מקצועית זו, גובשו מטרות ההתערבות.¹³

על מנת להשיג את המטרות האמורות, פותחו ברחבי העולם תוכניות המיועדות לקבוצות הורים. עיון בספרות המקצועית מלמד על נושאים אחדים המשותפים למרבית התוכניות: מתן מידע המתייחס לתהליך הגירושין, השפעת הגירושין על ההורים ועל הילדים בהתייחס לשלב ההתפתחותי שבו נמצאים הילדים, לפגיעה בילדים עקב גיוסם למאבק הניטש בין ההורים, להפרדה בין הורות לבין זוגיות, להסדרי ראייה ולילדים

Fla. Stat. Ann. § 61.21 (West); Mo. Ann. Stat. §§ 452.600, 452.605, 452.607, 10
.452.610

Brenda L. Bacon & Brad McKenzie, *Parent Education After Separation/Divorce: 11*
Impact of the Level of Parental Conflict on Outcomes, 42(1) FAM. CT. REV. 85
(2004); Yankeelov et al. ; לעיל ה"ש 2.

Robert A. Zibbell, *A Short-Term*; לעיל ה"ש 2, Braver et al. ; לעיל ה"ש 2, Heilmann 12
Small-Group Education and Counseling Program for Separated and Divorced
Parents in Conflict, 18(1&2) JOURNAL OF DIVORCE & REMARRIAGE 189 (1992); Jane
D. Woody, P. Colley, J. Schlegelmilch & P. Maginn, *Relationship Between Ex-*
Spouses: Impact of a Weekend Educational Workshop, 6(2) INTL. J. FAM.
PSYCHIATRY 107 (1985).

Bacon & McKenzie, לעיל ה"ש 11; Fischer, לעיל ה"ש 2. 13

במשפחות מורכבות (משפחות שבהן יש לבני הזוג ילדים משותפים וילדים מקשר קודם).¹⁴

קיימת הסכמה ברחבי העולם לגבי התרומה הרבה של תח"ל. סדנאות ותוכניות חינוכיות הניבו שיפור במיומנויות שיתוף הפעולה בין בני הזוג לשעבר, שיפרו את איכות החיים של הילדים, תרמו להפחתת אלימות ולצמצום חשיפת הילדים למעורבות בקונפליקט הבין-הורי. כן ניכר שיפור ברמת המודעות של ההורים לצרכי ילדיהם.¹⁵ יחד עם זאת, חלק מכותבי המאמרים והמחקרים הביע ביקורת על תוכניות אלה. מחקר שנערך שש שנים לאחר הגירושין לא מצא הבדל במספר ההתדיינויות המשפטיות בין הורים שהשתתפו בתוכניות לעומת הורים שלא השתתפו בהן.¹⁶ מחקרים נוספים הראו כי תח"ל לא הביאו לשינויים ארוכי טווח בדפוסי ההורות בקרב אבות גרושים.¹⁷ המבקרים סבורים, כי ההשפעות המוגבלות נעוצות בעובדה כי התוכניות ברובן הן קצרות מועד ואינן מסוגלות להחליף התערבויות אינטנסיביות, ארוכות טווח ואינדיווידואליות.¹⁸

ב. תח"ל במסגרת בתי המשפט לענייני משפחה בישראל

יחידות הסיוע שליד בתי המשפט לענייני משפחה הוקמו בשנת 1997, על פי חוק בית המשפט לענייני משפחה, התשנ"ה-1995.¹⁹ בסעיף 5 לחוק נקבע כי על יחידת הסיוע

- 14 Monte N. Criddle, Scot M. Allgood & Kathleen W. Piercy, *The Relationship Between Mandatory Divorce Education and Level of Post-Divorce Parental Conflict*, 39(3&4) JOURNAL OF DIVORCE & REMARRIAGE 99 (2003) (להלן: Criddle et al.); Nancy Thoennes & Jessica Pearson, *Parent Education in the Domestic Relations Court – A Multisite Assessment*, 37(2) FAM. CT. REV. 195 (1999) (להלן: Thoennes & Pearson); Braver et al., לעיל ה"ש 2.
- 15 Bacon & McKenzie, לעיל ה"ש 11; Criddle et al., לעיל ה"ש 14; Fischer, לעיל ה"ש 2; וכך: Kevin M. Kramer, Jack Arbuthnot, Donald A. Gordon, Nicholas J. Rousis & Joann Hoza, *Effects of Skill-Based Versus Information-Based Divorce Education Programs on Domestic Violence and Parental Communication*, 36(1) FAM. CT. REV. 9 (1998) (להלן: Kramer & Pearson); Thoennes & Pearson, לעיל ה"ש 14.
- 16 Kramer & Kowal, לעיל ה"ש 2.
- 17 Emily M. Douglas, *The Effectiveness of a Divorce Education Program on Father Involvement*, 40(3&4) JOURNAL OF DIVORCE & REMARRIAGE 91 (2004).
- 18 מכון אופק לניהול סדנאות הורים בהליכי פרידה וגירושין: יחידת הסיוע שליד בתי המשפט לענייני משפחה (2005) www.ofek-institute.co.il/pub_page.asp?sid=7&pubid=14 (להלן: סדנאות הורים); Kramer & Kowal, לעיל ה"ש 2; Zibbell, לעיל ה"ש 12.
- 19 ס"ח 393, ס' 5 לחוק; תקנות בית המשפט לענייני משפחה (אגרות), התשנ"ו-1995, ק"ת 8.

לתת "בעצמה או באמצעות אחרים, שירותי אבחון, ייעוץ וטיפול בעניני משפחה, לרבות העמדת מומחים לרשות בית המשפט..." כלומר, עליה לסייע לבית המשפט למלא את תפקידו המשפטי והחברתי, באופן שיאפשר לו להביא בחשבון בהכרעותיו גם את ההיבטים הפסיכולוגיים והחברתיים, הייחודיים למערכות משפחתיות והקשורים למכלול הסכסוך המשפחתי.

כל בתי המשפט לעניני משפחה בישראל מלווים ביחידות סיוע. בהיותן, על פי רוב, קרובות פיסית וזמינות לבית המשפט, מספקות היחידות מענה זמין ומהיר לבית המשפט ולמשפחות. בכך תורמת ההתערבות למניעת הסלמה בסכסוך בין בני המשפחה ולקיצור ההליך המשפטי. כמו כן, מסייעות יחידות הסיוע ליצירת פתרונות שיאפשרו המשכיותם של הקשרים המשפחתיים, בעיקר – קשרי הורים וילדים, במהלך הסכסוך ולאחר יישובו.²⁰

השירותים ביח"ס ניתנים באמצעות צוות רב מקצועי, המורכב, ברובו, מעובדות סוציאליות בכירות. בחלק מן היחידות משתתפים בתהליכי ההתערבות גם עורכי דין מטעם בית המשפט לעניני משפחה, וכן פסיכולוגים ופסיכיאטרים. שיתוף אנשי מקצוע אלה מאפשר ראייה אינטרדיספלינרית, המאפיינת את דרך ההתייחסות למשפחה.²¹

היחידות עוסקות במכלול התחומים שבהם עוסק בית המשפט לעניני משפחה (למעט אימוץ), במגוון הדתות (יהודים, מוסלמים, נוצרים, דרוזים וכו') ובכל סוגי התביעות שבסמכות בית המשפט. התערבויות יחידות הסיוע הינן קצרות מועד וממוקדות, בדרך כלל, בבדיקת המשכיות מערכת היחסים (לאן פניה מועדות), ניסוח הסכמות (הסדרי ראייה, מזונות, רכוש), כתיבת הסכמים משפטיים בעזרת עורכי הדין (הסכמי גירושין, הסכמי ממון) והפניה לגורמים מקצועיים רלוונטיים בקהילה. תחום עיסוק עיקרי של יחידות הסיוע הוא התמודדות עם השלכותיהם של תהליכי פרידה וגירושין.²²

אחת הדרכים שבהן ניתן סיוע בהתמודדות עם השלכות הפרידה והגירושין במסגרת יחידות הסיוע הינה באמצעות סדנאות להורים בתהליכי פרידה וגירושין. התוכנית עוצבה והותוותה בידי ועדת היגוי, שגיבשה במהלך עבודתה מדריך להפעלת סדנאות להורים ולהנחייתן.²³ במדריך פורטו הרקע התיאורטי, הרציונל לתוכנית, מטרותיה, אוכלוסיית היעד, הנושאים המוצעים למפגשים, מבנה הפגישות

Hanna Laufer, *Managing Domestic Violence Cases in Family Court Social Services* 20
in *Israel*, 18(1) INT'L J. L., POL. & FAM. 38 (2004)

21 ש.ם.

22 דורית אלדר "יחידות הסיוע שליד בתי המשפט לעניני משפחה" **דיני משפחה בישראל בעידן בית המשפט למשפחה** כרך ב 1134-1141 (יהושע גייפמן עורך, 2000); דורית אלדר, רג'ין דהן, חיה נבו וענת ענבר "מן השדה: יחידות הסיוע שליד בתי-המשפט למשפחה" **חברה ורווחה** כ(4) 499 (2000).

23 **סדנאות הורים**, לעיל ה"ש 18.

ומתודולוגיה. המדריך הועבר לכל יחידות הסיוע בארץ לשימוש המנחות. ככל שהצטבר ניסיון בהפעלת הסדנאות כך שונו ונוספו נושאים וטכניקות להתערבות. מתוך עיון בספרות המקצועית בתחום זה ועל רקע הניסיון שהצטבר ביחידות הסיוע, נגזרו מטרות הסדנה: לספק מידע באשר להשפעת הגירושין על ילדים, לפי גיל ולפי שלב התפתחותי, לפתח את מודעות ההורים לתגובות ילדיהם ולצרכיהם בתהליך הגירושין, לעודד תקשורת אפקטיבית ושיתוף פעולה הורי ולעודד תמיכה הדדית בין חברי הקבוצה.

משתתפי התוכנית הם הורים לילדים עד גיל 18, הנמצאים בשלבים שונים של תהליכי פרידה וגירושין. גיוס המשתתפים נעשה ברובו על ידי צוות של יחידות הסיוע שליד בתי המשפט לענייני משפחה. נוסף לכך, מופצים פרסומים אודות הסדנאות בבתי המשפט ובשירותים בקהילה, כגון במחלקות לשירותי רווחה. חלק ממשתתפי הסדנאות מופנה לסדנה על ידי שופטים ועל ידי עובדים סוציאליים ופקידי סעד בקהילה. הסדנאות מונות עד 15 משתתפים וכוללות ארבעה מפגשים בני שלוש שעות כל אחד. הקבוצות הטרוגניות וכוללות נשים וגברים.

בסדנה אין משתתפים בקבוצה אחת בני זוג או בני זוג לשעבר. המניע להפרדה בין ההורים הוא הצורך להתייחס לצרכים הספציפיים של כל הורה, בלא לאפשר לקונפליקט הזוגי להשתלט על הדינמיקה של הקבוצה. יתרון נוסף של השתתפות בקבוצות שונות נעוץ בהזדמנות הניתנת לכל אחד מבני הזוג להיחשף לנקודת מבטו של המגדר האחר, בלי להיכנס למלכודת של הנצחת המאבק הזוגי. לדוגמה, אישה עשויה להיות אמפטית כלפי גבר שגרשתו אינה מאפשרת לו לפגוש את ילדיו, כאשר היא בעצמה מונעת מבעלה לשעבר מלראות את ילדיהם. חוויה זו עשויה להביא לידי שינוי בגישה האישה לבעלה לשעבר ולקשר שלו עם ילדיהם.

כל סדנה הונחתה על ידי שתי עובדות סוציאליות, אשר הנחו בקו (co). המנחות הובילו תהליכים, שאופיינו באינטגרציה בין הנושאים שהעלו המשתתפים לבין הידע המקצועי. הן עודדו את המשתתפים לבטא את עצמם ולהתחלק בניסיונם האישי עם שאר חברי הקבוצה, על מנת לאפשר לגיטימציה לתהליכים שאותם הם עוברים. לדוגמה, שיתוף בניסיון של אלה שהתגרשו סייע לאלה שעדיין היו בתחילת התהליך ואפשר להם "לראות את האור בקצה המנהרה".

האינטראקציה בין חברי הקבוצה מתחילה כבר עם לגימת הקפה, עוד בטרם החלה הפגישה הראשונה באופן פורמלי. המפגש הבלתי אמצעי עם קבוצת השווים מקרין תחושה של שותפות גורל. בולט הצורך בהתחלקות בחוויות אישיות, המניב הזדהות ואמפטיה בין חברי הקבוצה, וכן גם אווירה של תמיכה והבנה.

בסדנה מופעלות טכניקות שונות של התערבות, כגון דיונים, משחקי תפקידים, עבודות יצירה, חלוקה לקבוצות דיון, דמיון מודרך וקלפים טיפוליים. מצבי קונפליקט בגירושין והשפעתם על הילדים מודגמים באמצעות סרט, שנכתב והופק על ידי יחידות הסיוע. באמצעות השיח אודות האירועים המוצגים בסרט, הדומים לאירועים בחייהם האישיים של המשתתפים, מתאפשר לכל משתתף לבחון את תגובותיו לאירועים ללא

חשש מחשיפה ומביקורת. הדיון בסרט מהווה הזדמנות למצוא דרכים חדשות להתמודד עם הנסיבות האישיות של כל משתתף, ובכלל זה – תפקידו כהורה. לטכניקות אלה נודעים יתרונות רבים בהשוואה להרצאה פרונטלית: הן מרחיבות את מעגל המודעות של המשתתפים, דהיינו, מאפשרות להם לבחון את תפקודם כהורים מנקודת המבט של הילדים ובכך לראות את הקשיים שלהם ואת דרך התנהלותם בתוך המאבק עם בן הזוג. יתרון נוסף הוא שהטכניקות מאפשרות למשתתפים לפתח דרכי תקשורת אפקטיביות, בלי שיהיו בתחרות ומאבק עם בני זוגם, או שיחששו כי תועבר עליהם ביקורת. הטכניקות האפקטיביות מעודדות רגישות למצב הילדים ולצרכיהם.²⁴

ג. תח"ל – הערכת התוכנית

מדינות ושירותים חברתיים ברחבי העולם המערבי משקיעים משאבים בתח"ל, בתחום הגירושין. השאלה היא באיזו מידה תוכניות אלה אפקטיביות. לסוגיית האפקטיביות של תח"ל עשויה להיות השפעה משמעותית על מדיניות התכנון של מקבלי ההחלטות ועל מידת הקצאת משאבים, כגון: זמן, תקציב וכוח אדם. אולם, מסקירת הספרות בתחום עולה, כי תוכניות מעטות בלבד התייחסו לסוגיית הערכת האפקטיביות ולתכנון השקעת המשאבים.²⁵

בניסיון לבחון את אפקטיביות התוכנית בישראל, נמדדה האפקטיביות של תח"ל באמצעות רמת השגתן של המטרות שנקבעו מראש, וכן באמצעות רמת שביעות הרצון והפקת התועלת של ההורים מהתוכנית.²⁶

1. שיטת המחקר

אוכלוסיית המחקר והמדגם כללה הורים בכל רחבי ישראל, אשר השתתפו בתח"ל ביחידות הסיוע, החל מנובמבר 2003 ועד דצמבר 2004. כל המשתתפים היו בתהליך של פרידה או גירושין. המדגם כלל 76 אמהות (58.7%) ו-54 אבות (41.3%). הגיל הממוצע של המשתתפים היה 41.0 (SD=7.90), טווח הגיל נע מ-21 עד 57. 57.7% (n=75) מהמשתתפים היו פרודים, 28.5% (n=37) גרושים, 11.2% (n=15) נשואים ו-2.4% (n=3) רווקים.

CHARLES H. ZASTROW, SOCIAL WORK WITH GROUPS: USING THE CLASS AS A GROUP 24
(ZASTROW : להלן: LEADERSHIP LABORATORY (5th ed. 2001).

Geasler & Blaisure, לעיל ה"ש 2; לאה קסן "סיווג ותכנון עבודה בקבוצות במסגרת התערבות ישירה בעבודה סוציאלית" **חברה ורווחה** טו(1) 43 (1994); לאה קסן "אפקטיביות של קבוצות תמיכה למחלימים מהתקף לב ראשון ורמת החרדה שלהם בשלב הסיום של הקבוצות" **חברה ורווחה** טו(3) 381 (1996).

Yankeelov et al., לעיל ה"ש 2; Douglas, לעיל ה"ש 17; ZASTROW, לעיל ה"ש 24.

דרך איסוף הנתונים: השאלונים הועברו לכל משתתפי הסדנאות להורים בתהליכי פרידה וגירושין ב-13 יחידות הסיוע ברחבי הארץ. לשאלון צורף הסבר כתוב אודות המחקר והבטחת האנונימיות. השאלונים הועברו בסיום המפגש האחרון של כל סדנה. הופצו 178 שאלונים, מהם מולאו 130 שאלונים תקפים. לפיכך, שיעור ההיענות היה 73%.

2. כלים

במחקר הנוכחי נבחנה נקודת המבט הסובייקטיבית של המשתתפים באמצעות שאלון, שבדק את מדדי השגת המטרות ואת שיעור שביעות הרצון על פי תפישתם של משתתפי התוכנית.

א. השגת מטרות התוכנית: המטרות נמדדו על ידי מספר הצהרות המתארות את מטרות התוכנית. תוקף הדגימה של שאלון שביעות הרצון נעשה באמצעות השוואתו למטרות שהותוו על ידי צוות ההיגוי. מעריכות השאלון היו שבע עובדות סוציאליות מיחידות הסיוע, בעלות ניסיון בתחום הסדנאות להורים. המעריכות השוו את תוכן השאלון ובחנו אותו עם רשימת מטרות התוכנית, כפי שהותוו על ידי צוות ההיגוי, וכן קבעו עד כמה משקף כלי המחקר את המטרות. מקדם תוקף הדגימה חושב על פי ממוצע הציונים שניתנו על ידי שבע הסוקרות. בהתאם להערותיהן, בוצעו שינויים בשאלון. מקדם תוקף הדגימה, על פי הערכתן, היה 85.4. השאלון כלל חמישה פריטים, המשקפים את מטרות התוכנית. משתתפי המחקר נשאלו באיזו מידה, לדעתם, הושגה כל אחת מהמטרות, והם התבקשו לדרג את תשובותיהם על גבי סולם בן שש דרגות (1 – במידה נמוכה מאוד; 6 – במידה גבוהה מאוד). התוצאות הומרו לאחוזים על מנת לאפשר מושג ברור יותר לגבי משמעותן.

ב. מדידת רמת שביעות הרצון של המשתתפים מהתוכנית: השאלון כלל 15 שאלות, שרצף תשובותיהן נע מ-1 ("במידה מעטה מאוד") ל-6 ("במידה גבוהה מאוד"). המשתתפים נשאלו על מידת שביעות רצונם באשר לתכנים, לטכניקות ההתערבות (משחקי תפקידים, תרגילים וכו'), לסגנון ההנחיה, לרמת מעורבותם בקבוצה והתמיכה ההדדית בין חברי הקבוצה. תכנים אלה נבחרו מכיוון שזוהו בספרות המקצועית כמוקדים חשובים הקובעים את רמת שביעות הרצון של המשתתפים. לבדיקת תוקף השאלון, התבקשו המעריכות להעריך עד כמה משקפים תכניו של שאלון המחקר את היבטי שביעות הרצון הרלוונטיים. נמצא מקדם תוקף דגימה של 4.9.

נוסף לכך, נכללו בשאלון שתי שאלות פתוחות: "אלו שינויים היית מצייע לערוך בתוכנית" ו-"מה בסדנה תרם לך במיוחד".

שאלון דמוגרפי: השאלון, שמנה שבעה פריטים, סקר משתני רקע אישיים של המשתתפים. השאלון בדק משתנים, כגון גיל, מין, מצב משפחתי, מספר שנות הנישואין וגילאי הילדים.

3. ממצאים

מטרת המחקר הייתה לבחון את רמת האפקטיביות של תח"ל, מנקודת ראות לקוחותיה של התוכנית. נמצא ממוצע של 89.0% ברמת שביעות הרצון של המשתתפים, בטווח הנע בין 50% לבין 100% (SD=10.71). המשתנה התלוי "השגת המטרות" מורכב מארבע מטרות התוכנית. נמצא כי, לתפישת המשתתפים, הושגו המטרות בשיעור של 82.2% (SD=12.9), לא נמצאו הבדלי מגדר במשתנה "השגת מטרות", כמו גם במשתנה "שביעות הרצון מהתוכנית". לוח 1 מציג את השיעור בו הושגה כל אחת ממטרות התוכנית. (הלוחות בסוף המאמר)

לוח 1

כפי שמתקף בלוח 1, המשתתפים מאמינים שכל מטרות התוכנית הושגו. רוב משתתפי המחקר חשב שתמיכה היא המטרה המושגת ביותר בעיניהם. על מנת לבדוק את ההשפעה המצטברת של כל הגורמים (משתני המחקר הבלתי תלויים והמשתנים הדמוגרפיים), אשר השפיעו על המשתנה התלוי "השגת מטרות", בוצע ניתוח רגרסיה אשר תוצאותיו מוצגות בלוח 2.

לוח 2

כפי שניתן לראות בלוח 2, שני הגורמים שנמצאו כמנבאי השגת המטרות בעלי העוצמה והמובהקות הגבוהות ביותר היו "דיון בנושאים רלוונטיים למשתתפים", והמשתנה הדמוגרפי "גיל המשתתפים"; ככל שהנושאים הם רלוונטיים בעיני המשתתפים כך עולה שביעות רצונם מהסדנה, וכן גם ככל שגילם גבוה. על פי לוח זה, כאשר תוכן המפגש נתפש כרלוונטי בעיני המשתתפים והגיל גבוה – ההסתברות של השגת המטרות עולה. שני מנבאים משמעותיים נוספים של השגת המטרות הם "הנחיה מעוררת עניין" ו-"מענה לצפיות המשתתפים".

על מנת לבחון את האפקט המצטבר של הגורמים אשר משפיעים על היבטיו השונים של המשתנה "השגת מטרות", בוצע ניתוח רגרסיה. לוח 3 מציג רק את מקדמי ה-"ביתא", אשר נכלל בחישוב של הרגרסיה הספציפית.

לוח 3

על פי לוח 3, לכל אחד מההיבטים של "השגת המטרות" יש קבוצת גורמי ניבוי שונה. לא נמצא גורם המהווה מנבא אשר עשוי להוות הסבר לחמש המטרות. עוד עולה מהלוח, כי המטרה של תמיכה מחברי הקבוצה, הושגה ברמה הגבוהה ביותר ($r^2=44$).

בהתייחס לשאלה הפתוחה – "מה בסדנה תרם לך במיוחד" – הגורם הדומיננטי שאותו ציינו המשתתפים היה שיתוף פעולה בין חברי הקבוצה (n=61). גורמים נוספים שנתפשו בעיני המשתתפים כעוזרים להם היו: טכניקות שבהן השתמשו המנחות (n=10), אווירה של פתיחות (n=7), חיזוק ההורות שלהם (n=8), שיפור בהבנת הורים אחרים הנמצאים במצב דומה, והבנה טובה יותר של תהליכים שעוברים הילדים במהלך הגירושין (n=5).

לגבי השאלה הפתוחה השנייה, שבה התבקשו לכתוב אלו הצעות לשינוי יש לערוך, לדעתם, בתוכנית, התשובה השכיחה ביותר היתה הבעת רצון בהארכת הסדנה (n=50). תשובות שכיחות אחרות כללו בקשה להתמקד בבעיותיהם הספציפיות (n=14), בקשה למידע רב יותר (n=9), למרשמים מעשיים (n=8), ושימוש רב יותר בטכניקות אינטראקטיביות, כמו משחקי תפקידים, סרטים ותרגילים (n=6).

ד. דיון

המחקר מצא, כי שיעור המשתתפים הגבוה ביותר הביע שביעות רצון מתרומת הסדנה לידע שלהם כהורים, וכי שיעור ניכר מקרב המשתתפים היה מרוצה מההיבטים האחרים של הסדנה. ממצאי המחקר מלמדים כי המשתתפים נתרמו בכך שלמדו דרכי תקשורת יעילות בנייהול הקשר עם ההורה האחר, ובכך העצימו את שיתוף הפעולה ביניהם לטובת ילדיהם. יותר מכך, התהליך הקבוצתי אפשר למשתתפים לחוות תמיכה הדדית. המטרה של תמיכה הדדית בין חברי הקבוצה צוינה על ידי משתתפי המחקר כמושגת ברמה גבוהה בהשוואה למטרות האחרות. העובדה, שאנשים שלא הכירו זה את זה חולקים בחוויות דומות, מחזקת את ההרגשה שמה שעובר עליהם הוא תהליך נורמטיבי. ניתן להסביר ממצא זה בצורך החזק של האנשים להרגיש "נורמלים" בתוך "רעידת האדמה" שאותה הם עוברים. מחקר נוסף מצא, כי מרבית ההורים (66.6%) ראו בסדנה מקור של ממש לתמיכה וציינו כי מידת התמיכה אשר קיבלו מחברי הקבוצה הינה רבה או רבה מאוד.²⁷ נראה, כי הערך הגבוה שמייחסים המשתתפים לחוויית התמיכה, משקף ניסיון להשתמש בסדנה כקבוצת הזדהות והתייחסות.²⁸ למעשה, חלק מהקבוצות שהשתתפו בסדנאות ביחידת הסיוע ממשיכות להיפגש לאחר סיום הסדנה, כקבוצה לעזרה עצמית.

27 סדנאות הורים, לעיל ה"ש 18.

28 DON C. DINKMEYER & JAMES J. MURO, GROUP COUNSELING: THEORY AND PRACTICE (1976); Lisbet Øygard, Frode Thuen & Per Solvang, *An Evaluation of Divorce Support Groups: A Qualitative Approach*, 32(3&4) JOURNAL OF DIVORCE & REMARRIAGE 149 (2000); IRVIN D. YALOM, THE THEORY AND PRACTICE OF GROUP PSYCHOTHERAPY (4th ed. 1995).

תוצאות המחקר מצביעות על שלושה גורמים עיקריים בהשגת המטרות: תכנים רלוונטים למשתתפים, הנחיה מעוררת עניין והמידה שבה מולאו ציפיות המשתתפים מהסדנה. כאשר משתתפי המחקר שבעי רצון מהגורמים הנ"ל, הם מדווחים שמטרות הסדנה הושגו.

השגת כל מטרה ניתנת לניבוי על ידי מערך ספציפי של גורמים. שימוש בידע זה עשוי להעמיק את הבקרה והשליטה המקצועיות של המנחים ולהרחיב את יכולת התמרון שלהם בהשגת מטרה ספציפית זו או אחרת, באמצעות שימוש בגורמים הרלוונטיים המתאימים להשגת המטרה. לדוגמה: מעיון בלוח 3 עולה, כי אם המנחים מעוניינים לחשוף את ההורים לדרכי התמודדות נוספות מול צרכי ילדיהם, הם ידגישו את היסודות הרלוונטיים שנמצאו במחקר כמנבאים מטרה זו – תמיכה ביכולתם ההורית ועידוד קשר עם ההורה האחר.

כד בכד עם ההצלחה בהשגת המטרות, הציעו המשתתפים מספר שינויים אשר עשויים לשפר, לדעתם, את התוכנית. עיקר הביקורת היה שהתוכנית הינה קצרה מדי. גם במחקר נוסף²⁹ עלה כי למעלה מ-50% ממשתתפי המחקר היו מעוניינים שהסדנה תכלול מעל ארבעה מפגשים. מחקרים קודמים³⁰ מצאו כי תוכניות קצרות מועד אינן מאפשרות התמקדות מספקת בצרכים הספציפיים ובצפיות המשתתפים. אין ספק, שהורים עוברים "רעדת אדמה", שגליה פוגעים בראש ובראשונה בילדים. אולם, למרות הציפייה, סדנאות קצרות מועד אינן יכולות להוות תחליף להתערבויות תרפויטיות אינטנסיביות. נוסף לכך, יש להביא בחשבון את המסגרות הציבוריות, שבהן מתקיימות תוכניות להורים, המנסות לתת מענה לצרכי ההורים המתגרשים, אך הינן מוגבלות במשאבים כלכליים ובכוח אדם.

ציפייה נוספת של המשתתפים במסגרת תח"ל היתה לחוות טכניקות לימוד אקטיביות (כגון דיונים, תרגילים, משחקי תפקידים, סרטים). ציפייה זו נתמכת במחקרים קודמים שמצאו כי טכניקות לימוד אקטיביות יעילות יותר מבחינה דידקטית מאשר הרצאה פרונטלית.³¹ משחקי תפקידים והשימוש בסרטים השפיעו על המשתתפים באופן חיובי. הם תרמו להגברת האמפטיה של המשתתפים כלפי ילדיהם וכלפי בן הזוג לשעבר. כמו כן, הביעה הקבוצה את הצורך בידע נוסף בעניין התהליכים, הפרוצדורות החוקיות ותהליכי ההסתגלות של כל המשפחה בתהליך הגירושין והפרידה.³² צורך זה בידע תואם את ממצאיהם של מחקרים נוספים, אשר מצביעים על העברת מידע וחומר כתוב כגורם מסייע בקרב משתתפי הקבוצות.³³ המידע האמור כלל נושאים, כמו: הסתגלות ילדים לגירושין, שיטות שבהן הורים יכולים

29 **סדנאות הורים**, לעיל ה"ש 18.

30 Bacon & Mckenzie, לעיל ה"ש 11; Zibbell, לעיל ה"ש 12.

31 **סדנאות הורים**, לעיל ה"ש 18; Heilmann, לעיל ה"ש 2, וכן: Arbuthnot & Gordon, לעיל ה"ש 2.

32 **סדנאות הורים**, לעיל ה"ש 18.

33 Thoennes & Pearson, לעיל ה"ש 14; Criddle et al., לעיל ה"ש 14.

להיעזר על מנת לעזור לילדיהם להתמודד, התהליך הפסיכולוגי הקשור לגירושין, שירותים לעזרה ולתמיכה נגישים בקהילה וידע לגבי התהליכים המשפטיים.

ה. מסקנות והמלצות

המחקר המוצג הינו בבחינת צעד ראשון, שבחן את הסדנאות להורים בהליכי פרידה וגירושין בישראל, במסגרת בית המשפט לענייני משפחה, בניסיון להבין את התח"ל מנקודת מבטם של המשתתפים. הממצאים מלמדים, כי המשתתפים תופשים את התוכנית כמשיעת רצון, כאפקטיבית וכמספקת את הצורך בתמיכה ובהתייעצות. מאחר שבמחקרים קודמים היו ההישגים שאליהם הגיעו משתתפי התוכניות קצרי טווח, נשאלת השאלה כיצד ניתן לשמר את הישגיהן של סדנאות אלה, על אף מספר המפגשים המצומצם. אחת המתודות לשימור ההישגים הינה מפגשי מעקב. מתודה זו מאפשרת לשמר את השפעתה של ההתערבות, אבל אין היא כלולה כיום בתח"ל.³⁴ מומלץ כי יתקיימו מפגשי מעקב, כחלק אינטגרטיבי של התוכניות להורים. פגישות תגבור אלה עשויות לספק ידע נוסף, כמו גם המשכיות של תמיכת הקבוצה. מתודה חלופית נוספת הינה שמירה על קשר ומידע בעזרת תקשורת כתובה: דואר אלקטרוני, אינטרנט או משלוח ידיעון. התקשורת הכתובה עשויה לכלול מאמרים מידע ותשובות לשאלות.

המלצה יישומית, המתייחסת לטובת האינטרסים של הילדים, היא לפתח במקביל תוכניות לילדים עצמם. תוכניות אלה יסייעו לילדים לרכוש מיומנויות חדשות, על מנת להתמודד עם מצב של חוסר הוודאות הכרוך בגירושי הוריהם. תוכניות אלה עשויות גם ל"נרמל" את חוויות הילדים ולסייע להם לקבל תמיכה חברתית ורגשית.³⁵ מהממצאים, שעל פיהם תוכניות להורים בתהליכי פרידה וגירושין תורמות באופן מובהק לשיפור התפקוד ההורי, ניתן להסיק כי השימוש בהן עשוי לתרום תרומה של ממש למזעור הנזקים בקרב ילדיהם. אשר על כן, רצוי שתוכניות אלה תהיינה מנדטוריות. בעיני כותבות המאמר, נודעת חשיבות רבה לכך שתוכניות אלה בישראל תהיינה מנדטוריות כדי להפחית את הקונפליקט ההורי ואת היקף התביעות וההתדיינות המשפטיות.

ממחקרים קודמים עולה, כי הסדנאות עשויות להיות יעילות יותר אם שני ההורים ישתתפו בתוכנית.³⁶ עם זאת, יש חשיבות להשתתפות ההורים בסדנאות נפרדות, כדי לאפשר להם להתמקד בהורות, ולא בקונפליקט הזוגי.

34 Thoenes & Pearson, לעיל ה"ש 14.

35 Geasler & Blaisure, לעיל ה"ש 2; Arbuthnot & Gordon, לעיל ה"ש 2.

36 Criddle et al., לעיל ה"ש 14.

אין ספק, כי לא ניתן לכלול את כל הנושאים הרלוונטיים לתהליכי הפרידה והגירושין בארבעה מפגשים. לאור ממצאי מחקר זה ומחקרים קודמים, מוצע, כי תתאפשר במסגרת הסדנאות תוכנית גמישה, אשר מכווננת לצרכים הספציפיים שיעלו בכל קבוצה.³⁷ מכאן דרישת המנחות למסד ולתעד את תכני המודל ואת הטכניקות שבהם נעשה שימוש בסדנאות השונות; ואמנם, בימים אלה, נבדקת האפשרות להפיק ערכה גמישה המכילה נושאים הנדונים בסדנה שהמנחות יוכלו להשתמש בה לפי צרכיה השונים של כל קבוצה.

התוכנית אמורה לעודד רגישות לצרכיהן השונים של קבוצות מיעוט; התוכנית כיום אינה מצליחה להגיע לקהילות אתניות שונות, כגון: ערבים, בני העדה האתיופית, יוצאי מדינות חבר העמים וכד'. לכן, יש למצוא דרך להביא את התוכנית אל חברות אתניות אלה, אולי באמצעות עו"סים קהילתיים ומתנ"סים, שאם לא כן, לא יתאפשר להן ליטול חלק בתוכנית ולהפיק תועלת מהתוכנית המוצעת, לכאורה, לכלל האוכלוסייה.

קיימת הסכמה רחבה בקרב הקהילה המקצועית באשר לחשיבות שבהשתתפות הורים וילדים בתוכניות ובסדנאות. מכאן, בסדנאות ותוכניות לילדים ולהורים בהליכי פרידה וגירושין, במסגרת בתי המשפט לענייני משפחה, עשויות להוביל גישה מניעתית בתחום התמודדות המשפחה עם תוצאות הגירושין. יחד עם זאת, בהתייחס לכך שכל משפחה שלישית בישראל עוברת "רעידת אדמה" עקב גירושין, מן הראוי שכל הדיסציפלינות המעורבות בחיי המשפחה ובהליכים המשפטיים יעשו יד אחת לאיגום משאבים לפיתוח תוכניות נרחבות וארוכות טווח בקהילה.

מוצע, כי מחקרים עתידיים יתמודדו עם סוגים שונים של תח"ל, עם טכניקות התערבות שונות, ועם תכנים נוספים, כמו הרצאה של שופט, פירוט תפקידו של פקיד הסעד וכד'. מחקרים נוספים עשויים לבדוק את ההשפעות ארוכות הטווח של התח"ל על מערכת היחסים בין בני הזוג לשעבר ועל יכולתם לשמר שיתוף פעולה ותקשורת בינם לבין עצמם, תוך שימוש במיומנויות ההוריות שרכשו. כמו כן, ניתן לבחון את השפעתה של השתתפות ההורים בסדנאות על ילדיהם, ואם תקיימנה סדנאות לילדים – יש לבחון גם את השפעותיהן.

התח"ל נועד לסייע להורים בתהליכי פרידה וגירושין לייצב את האדמה הרועדת מתחת לתא המשפחתי, ולצלוח היטב את המשברים ואת השינויים הניכרים שהילדים עוברים. "רעידת האדמה" המלווה את תהליך הגירושין היא בלתי נמנעת. יחד עם זאת, הורים יכולים לרכוש מיומנויות אשר יכולות להקל על האובדנים שעוברים ילדיהם. השתתפות בתח"ל עשויה להעצים את היכולות ההוריות, אשר יתרמו לאיכות החיים, למצב הרגשי ולדרך שבה יתמודדו ילדיהם.

37 Thoenes & Pearson, לעיל ה"ש 14; Fisher, לעיל ה"ש 2.

לוחות

לוח 1

ציוני המשתנה "השגת המטרות" (n=130)

מטרה	ממוצע ציון (%)	סטיית תקן
קבלת תמיכה מחברי הקבוצה	89.9	15.72
מידע – השפעת גירושין על ילדים	82.0	18.06
העשרת הבנות לגבי תגובות ילדים	81.3	17.32
חשיפה לדרכי התמודדות עם צורכי הילדים	79.4	16.28
עידוד תקשורת ושת"פ בין-הורי	77.1	24.75

לוח 2

ניתוח רגרסיה מרובה על המשתנה התלוי "השגת המטרות" (n=130)

משתנה בלתי תלוי	beta
דיון בנושאים רלוונטיים למשתתפים	.44***
גיל	.36***
הנחיה מעוררת עניין	.19*
מענה לציפיות מהסדנה	.18*
יחסים בין משתתפי הסדנה	.11
שביעות רצון ממעורבות	.10
שביעות רצון מההפעלות	.06

$R^2=.45$ * $p<.05$ *** $p<.001$

לוח 3

ניתוח רגרסיה מרובה על רכיבי המשתנה התלוי "השגת המטרות" (n=130)

מידע – השפעת פיתוח מודעות לתגובות הילדים ולצרכיהם	השיפה לדרכי התמודדות עם צורכי הילדים	עידוד תקשורת בין-הורי	קבלת תמיכה מחברי הקבוצה	הגידושין על הילדים	דיון בנושאים רלוונטיים למשתתפים
<i>beta</i>	<i>beta</i>	<i>beta</i>	<i>beta</i>	<i>beta</i>	
.35***	.26***	.17	--	.20*	שביעות רצון ממעורבות
.16	--	--	--	--	שביעות רצון מפעילויות הסדנה
.20*	.15	.17	.52***	.20*	יחסים בין חברי הקבוצה
.20*	.15	.16	.28*	--	הסברים ברורים
--	--	.30**	.30**	--	הנחיה מעוררת עניין
.31***	.13	.14	.27**	--	מענה לציפיות מהקבוצה
.20*	--	.16	.37***	--	דיון בסוגיות המועלות על ידי משתתפים
--	--	--	--	.30***	עידוד מודעות לתפקוד ההורי
--	.28**	--	--	.31***	חיווק ליכולת ההורית
--	.24**	.30***	--	--	עידוד קשר עם ההורה האחר
--	--	-.19**	--	--	גיל
.38	.42	.36	.44	.42	R ²

***p<.001 **p<.01 *p<.05